
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ *

7. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Πατμιακοῦ κώδ. ἀρ. 103

Ὁ κώδ. ἀρ. 103 τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου, ποὺ περιέχει τὴ «Δογματικὴ πανοπλία» τοῦ βυζαντινοῦ θεολόγου τοῦ 11ου αἰώνα Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ, εἶναι ἓνας κώδικας περγαμηνός, μεγάλου σχήματος (25,6 × 19), μὲ 243 φφ., γραμμένος μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια σὲ μιὰ γραφὴ στρογγυλῆ, ρέουσα καὶ μικρομεγέθη (51-52 στίχοι στὴ σελίδα) ¹. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸ τέλος (φ. 240) δίνει τὸ ὄνομα τοῦ γραφέα, τοῦ κτήτορος, καὶ τὴ χρονολογία, καὶ σύμφωνα μὲ μιὰ συχνὴ μᾶλλον συνήθεια τῶν βυζαντινῶν βιβλιογράφων, τὸ σημεῖωμα αὐτὸ εἶναι ἔμμετρο, στοὺς γνωστοὺς ἰαμβικούς βυζαντινοὺς δωδεκασύλλαβους. Τὸ παραθέτω ἐδῶ ² (βλ. καὶ εἰκ. 1).

Χωρίζω τοὺς δωδεκασύλλαβους (ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι ἐκδότες)· στὸ γφ γράφονται καταλογάδην, χωρισμένοι μὲ ἀπλὴ στιγμή καὶ μὲ ἀπόστασις ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον· μὲ διπλὴ στιγμή ὁ γραφέας ἐδήλωσε τὴ στίξην (στ. 3 καὶ 4 – ἔθεσα κόμμα). Μὲ κάθετη γραμμὴ | ἐδήλωσα τὴν ἀλλαγὴν στίχου (ἀράδας) τοῦ γφ.

*Πόνω τε πολλῶ κτισαμένω τὴν δέλτον
τὴν πεντάτευχον ὄπλοθήκην δογμάτων
Λουκᾶς τα|ποινός Δαμαλῶν ἀρχιθύτης,
γραφεὺς τῆς αὐτ[ῆς] Σε]ροφῶν ἀναγνώστης, |*

---

* Βλ. Ἑλληνικά 24, 1971, 136-146.

1. Περιγράφεται στὴν *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη* τοῦ Ι. Σακκελιῶνος (RR 691), καὶ πρόσφατα ἀπὸ τὸν Ἀθ. Δ. Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακῶν κωδίκων*, Ἀθ. 1968, σ. 8, πίν. 24 [= 12A]. Βλ. καὶ τὴ βιβλιοκρισία μου, Ἑλληνικά 24, 1971, 184-191, ὅπου κἀνω σύντομη μνεῖα τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος καὶ δηλώνω ὅτι ἐ' ἀσκοληθῶ μὲ αὐτὸ σὲ ἰδιαίτερο δημοσίευμα.

2. Τὸ σημεῖωμα ἔχει δημοσιευτῆ καὶ ἀπὸ τὸν Σακκελιῶνα καὶ ἀπὸ τὸν Κομίνη. Ἡ δημοσίευσις ἐδῶ ἀπὸ φωτογραφία ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ στείλῃ ὁ τελευταῖος, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέσιν αὐτῆ. Ἡ ἀνάγνωσή μου δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴ δική του παρὰ μόνο στὸν τελευταῖο στίχο, ὅπου δὲν εἶμαι σίγουρος γιὰ τὴν ἀνάγνωσις τῶν τριῶν πρώτων γραμμάτων (ἐπανατρέχων; ὑπανατρέχων;) καὶ συμπληρώνω ἐπίσης μετοχὴ (ἐπανατρέχων) καὶ ὄχι ρῆμα (ἐπανατρέχω) ὅπως ὁ Κομίνης (βλ. ἐπόμενη σιμ.). Στὸν στ. 3 νομίζω ἐπίσης πὼς διαβάζω ταποινός, ὄχι ταπεινός. Δὲν ἀναλύω ἐπίσης τὰ βραχυγραφικὰ σημεία, ἀλλὰ μόνο τὶς κολοβωμένες ἐπιτιμήσεις: δέλτον, ἀλλὰ ἐξάδ(ι).

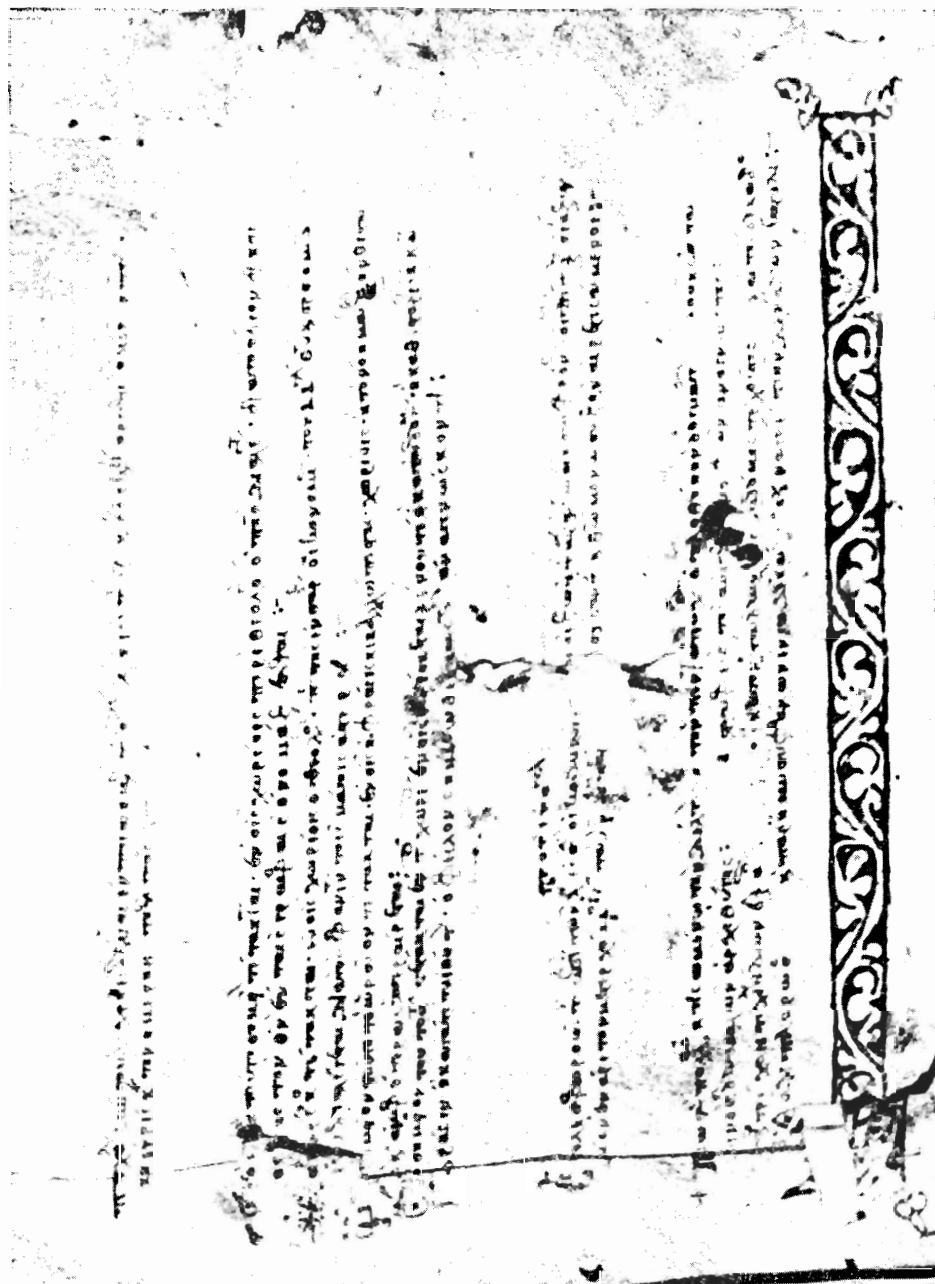

Fig. 1. Κώδ. Πατρμ. 103, φ. 240.

ἔτους τρέχοντι χιλ(ι)άδων ἑξάδ(ι) 5
 ἑκατοντάδων [τῆ]ς [ἔ]βδόμης τρεχούσης
 καὶ τῆς δεκάδος | [τῆ] ἑξάδι πληρώσας
 καὶ παρ' ἤμυσυ φθάνων ἐν τῆ δεκάδ(ι)
 (ἐπ)ανατρέχ(ων) τῶν δεκάδων ἐπτάδι. 9

Τὸ σημεῖωμα εἶναι ἀσύντακτο, ἀδέξιο καὶ ἀρκετὰ ἀσαφές. Ἀρχίζει μὲ ἓνα τε καὶ μὲ μιὰ δοτική πού δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ πουθενὰ (ἀπλῶς ὁ γραφέας χρησιμοποίησε τὸν συνηθισμένο τύπο πού εἰσάγει μὲ τὰ λόγια αὐτὰ τῆ μνεῖα τοῦ κτήτορος). Ποῖος εἶναι ὅμως ὁ κάτοχος τοῦ βιβλίου καὶ ποῖος ὁ γραφέας δηλώνονται καθαρὰ· ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Λουκᾶς «Δαμαλῶν ἀρχιθύτης», ἀρχιερεὺς δηλ. τῆς ἐπισκοπῆς Δαμαλῶν, ὁ δευτερός ὁ Ξενοφῶν ἀναγνώστης. Καὶ ἡ δῆλωση τῆς χρονολογίας, παρ' ὅλη τὴν ἀδεξιότητα τοῦ γραφέα καὶ τὴν ἀσυνταξία του, δὲν ἀφήνει, νομίζω, ἀμφιβολία: στὸν στ. 5 οἱ χιλιάδες εἶναι ἑξί, οἱ ἑκατοντάδες στὸν ἐπόμενο στίχο ἐπτά, καὶ οἱ δεκάδες (στ. 7) ἑξί· λίγο πιὸ μπλεγμένα γίνονται ἴσως τὰ πράγματα στοὺς δύο τελευταίους στίχους, καὶ τοῦτο γιατί ὁ γραφέας δὲν ἀναφέρει ρητὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν μονάδων, ἀλλὰ, μὲ ἓνα παιγνιδῶδες αἰνίγμα, μᾶς λέει, νομίζω, πὼς ὁ χρόνος (ποῖο ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ὑποκείμενο τῶν μετοχῶν πληρώσας, φθάνων, ἐπανατρέχων;) ¹, ἀφοῦ συμπλήρωσε τὴν ἕκτη δεκάδα, ἔφτασε στὰ μισὰ τῆς ἐπόμενης, καθὼς ἔτρεχε πρὸς τὴ συμπλήρωση τῆς ἑβδόμης. Ἡ λύση τοῦ «αἰνίγματος» εἶναι λοιπὸν: 6765, δηλ. ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ 1257 (ἀκριβέστερα 1 Σεπτ. 1256-31 Αὐγούστου 1257) ².

Ὁ κ. Κομίνης θεωρεῖ ὡστόσο τὴ χρονολόγησι αὐτὴ ἐσφαλμένη. «Ἡ ἀσαφής αὕτη καὶ ἐξεζητημένη δήλωσις τῆς χρονολογίας παρεπλήνησε μετὰ τοῦ Σακκελίωνος πάντας τοὺς νεωτέρους τοὺς καθ' οἰονδήποτε τρόπον χρησιμοποίησαντας τὸν κώδικα», γράφει, καὶ πιστεύει πὼς ὁ Σακκελίων παραπλανήθηκε ἀπὸ τὴ σημείωσι τοῦ 1827 (βλ. σημ. 2). Καὶ προσθέτει: «Ἐκ τῆς ἀνωτέρω πλάνης ἐξήγαγεν ἡμᾶς ὁ καθηγητῆς Δ. Α. Ζακυθηνὸς (Le despotat grec de Morée, II, Athènes 1953, σελ. 294), ὀδηγηθεὶς εἰς τὴν ὀρθὴν ἀνά-

1. Ἔτσι (σὲ ἀναλογία μὲ τί, λοιπὸς μετοχὲς) συμπλήρωσα τὴν κολοβωμένη ἐπίτμησι (ἐπ)ανατρέχ σὲ ἐπανατρέχ(ων). Ὁ Σακκελίων καὶ ὁ Κομίνης γράφουν ἐπανατρέχ(ω), ἀλλὰ δὲν ξέρω ποῖο ἐννοοῦν ὡς ὑποκείμενο τοῦ ἐνεστώτα αὐτοῦ.

2. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐρμήνευσε τὴ χρονολογία ὁ Σακκελίων, τὸ ἴδιο καὶ ἓνας παλαιότερος ἀναγνώστης (τοῦ 1827, βλ. Κομίνης σ. 8), μόνον πού καὶ οἱ δύο διάβασαν στραβὰ στὸν στ. 7 τῆ ἐπτάδι (ὁ Σακκελίων μὲ κάποιον ἐνδοιασμό, γιατί τὸ τοποθετεῖ σὲ ἀγκύλες: τῆ [ἐπτάδι]), καὶ δὲν κατὰλαβαν, φαίνεται, τοὺς δύο τελευταίους στίχους, καὶ σημείωσαν 6770=1262. Στὸ χφ ὅμως τὸ ἑξάδι εἶναι ἀρκετὰ καθαρὸ. (Ὁ Κομίνης, μὲ κάποια ἀσάφεια, λέει: «πρέπει νὰ διορθῶ τὸ παρὰ Σακκελίωνι [ἐπτάδι] εἰς ἑξάδι»).

γνωσιν τοῦ ἐπιγράμματος ἐκ καθαρῶς ἱστορικῶν λόγων. Προφανῶς διότι δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ὑπαρξίς ὀρθοδόξου ἐπισκοπῆς Δαμαλῶν ἐν πλήρει Λατινοκρατίᾳ. Ἐναντιώσκει δὲ 6665, χωρὶς νὰ διορθῶσιν τὸ κατὰ Σακκελίωνα παρατιθέμενον κείμενον τοῦ ἐπιγράμματος». Ἐπὶ ἄλλῃ δὲ Ζακυνθινός, ἔ.ἀ., κανένα λόγο ἱστορικὸ δὲν ἀναφέρει γιὰ τὴν διορθῶσιν τῆς χρονολογίας, οὔτε καὶ λέει τίποτε γιὰ τὸ ἀδύνατον τῆς ὑπάρξεως ὀρθοδόξου ἐπισκοπῆς. Ἐπισημαίνει πῶς «un examen plus attentif de ce texte tortueux permet de restituer l'année 6665, à savoir 1156/7», δηλαδή γιὰ τὴν διορθῶσιν τῆς χρονολογίας δὲν βασίστηκε σὲ «λόγους ἱστορικούς», ἀλλὰ σὲ μιὰ καλύτερη, κατὰ τὴν γνώμη του, ἀνάγνωσιν ἢ ἐρμηνείαν τοῦ ἴδιου τοῦ σημειώματος. Ἐπισημαίνει, στὴν ἴδια σελίδα, μνημονεύει καὶ ἓνα μολυβδόβουλο ἐπισκόπου Δαμαλῶν καὶ δέχεται τὴν χρονολόγησίν του ἀπὸ τὸν V. Laurent στὸν 13ο αἰῶνα (δηλ. «ἐν πλήρει Λατινοκρατίᾳ»). Ὁ Α. Ὁρλάνδος πάλι, στὸν ὅποιον παραπέμπει ὁ Κομίνης¹, σημειώνει ὅτι ἀπὸ τὸ 1210 ἰδρύθη παρὰ τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἡ λατινικὴ ἐπισκοπὴ, καὶ δὲν ἔχουμε μαρτυρίαν ἀντὶ τὴν ἴδιαν ἐποχὴ διατηρήθηκε ἡ ἐσχόλαξ καὶ ἡ ὀρθόδοξη ἐπισκοπὴ. Ὅσο γιὰ τὸν V. Laurent² γιὰ τὸν ὅποιον ὁ Κομίνης στὴ βιβλιογραφία του σημειώνει ὅτι «γνωρίζει καὶ δέχεται τὴν διορθῶσιν Ζακυνθινῶν», δὲν «δέχεται» τὴν διορθῶσιν, ἀλλ' ἀπλῶς τὴν ἀναφέρει χωρὶς νὰ παίρῃ θέσιν: «Si la note du codex 103 de Patmos datait vraiment de 1262... il s'ensuivrait que l'occupation latine (à partir de 1210) n'interrompit pas nécessairement la succession épiscopale des prélats grecs. Mais, suivant Zakythinus (παρ.π.), cette mention d'évêque serait à rajeunir d'un siècle!».

Τὸ ζήτημα τῆς ὀρθόδοξης ἐπισκοπῆς Δαμαλῶν, ἀν διατηρήθηκε ἢ ὄχι κατὰ τὴν περίοδον τῆς Λατινοκρατίας, δὲν ἔχει βρῆ ἄλλο ἀκόμα τὴν λύσιν του, δὲν ὑπάρχουν ἐπομένως λόγοι ἱστορικοὶ ποὺ νὰ καθιστοῦν ἀδύνατον τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς ὀρθοδόξου ἐπισκόπου Δαμαλῶν τὸ 1257. Τὸ βιβλιογραφικὸν σημεῖον τοῦ Πατριτικοῦ κώδικα μπορεῖ ἴσως νὰ προωθήσῃ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, ἀρκεῖ νὰ διαβασθῇ καὶ νὰ ἐρμηνευθῇ σωστά. Ἐπισημαίνεται τὸ ζήτημα, ὄχι ἀντίστροφα. Καί, ὅπως εἶδαμε, παρ' ὅλη τὴν ἀδεξιότητά του, ὁ γραφέας δήλωσε μὲ σαφήνεια τὴν χρονολογίαν: 6765. Ὁ κ. Ζακυνθινός δὲν ἀνέπτυξε τοὺς λόγους ποὺ τὸν ἔπεισαν γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὀρθόδοξης, ὅπως νομίζει, χρονολογίας 6665. Ὁ κ. Κομίνης ὡστόσο σημειώνει: «Ἡ κατὰ ἓνα αἰῶνα διαφορά τῆς νέας ἀναγνώσεως ὀφείλεται εἰς τὴν ὀρθὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἔκτου στί-

1. «Ἡ “ἐπισκοπὴ” τοῦ Δαμαλῶν», *Αρχ. Βυζ. Μνημείων Ἑλλάδος* 5, 1939-40, 17-33, εἰδ. σ. 22.

2. Στὸ μνημειῶδες ἔργον τοῦ *Le Corpus des Sceaux de l'Empire byzantin*, τόμ. V₁, Παρίσι 1963, σ. 424.

χου: ἑκατοντάδων τῆς ἐβδόμης τρεχοῦσης, μὴ συμπληρωθείσης δηλ. εἰσέτι). Δὲν ὑπάρχει βέβαια ἀμφιβολία πῶς αὐτὸ θὰ πῆ τὸ τρεχοῦσης: ποὺ δὲν συμπληρώθηκε ἀκόμα—ἐξακολουθεῖ, ἐπομένως, ἀκόμα νὰ ὑπάρχει, δὲν πέρασε στὸ παρελθόν, εἶναι ἀκόμα παρόν· αὐτὸ ἄλλωστε ἐννοοῦμε καὶ σήμερα ὅταν λέμε «τὸ τρέχον ἔτος», «ὁ μῆνας ποὺ τρέχει»¹. Ὅσο καὶ ἂν δὲν συμπληρώθηκε (καὶ «τρέχει» ἀκόμα) τὸ 1974, αὐτὸ ἐννοοῦμε μὲ «τρέχον ἔτος» καὶ ὄχι βέβαια τὸ προηγούμενο. Καὶ ὁ γραφέας τοῦ Πατριακοῦ κώδικα, ὅταν ἔγραφε τῆς ἐβδόμης τρεχοῦσης ἑκατοντάδος, δὲν μποροῦσε νὰ ἐννοῇ τὴν ἕκτη, ὅπως φαίνεται νὰ ἐρμηνεύη ὁ κ. Κομίνης, ἀλλὰ τὴν ἔβδομη: 6765, ὄχι 6665.

Ἄλλωστε ἡ δῆλωση τῆς χρονολογίας μὲ τὸ ρῆμα τρέχω, εἶναι πάρα πολὺ συνηθισμένη στοὺς βυζαντινοὺς βιβλιογράφους, καὶ σημαίνει πάντοτε καὶ χωρὶς ἐξαίρεση τὸ παρόν, συχνὰ μάλιστα καὶ μὲ τὴν προσθήκη τοῦ νῦν. Π.χ. ἔτους τρέχοντος ,ζωιέ' (Bodl. Misc. 233), κατὰ μῆνα ἀρτίως ἰούλιον τῆς νῦν τρεχοῦσης τρίτης ἰνδικτιῶνος τοῦ ,ςζ τρίτου ἔτους (Διον. 309, ὅπου βέβαια τὸ ἔτος ,ςζ γ' [1495] συμπίπτει μὲ τρίτη—καὶ ὄχι μὲ δευτέρα!—ἰνδικτιῶνα). Ἴδου μερικὰ ἀκόμα παραδείγματα, ἰδιαιτέρα ἀπὸ ἔμμετρα σημειώματα²:
Vatic. Gr. 2153 (Turyn, *Codices* σ. 48).

Τέλος εἴληφεν ἡ βίβλος αὕτη μην(ι) φε(βρου)αρ(ίφ) κοστῆ τετάρτ(η)
ἔτους τρέχοντος χιλιοξῆς σὺν τοῖς ἑπτακὸς καὶ ὄγδοντά ἐν (6781: 1273).

Μιλάνο, Ambros. B 89 sup. (Turyn, *Dated Mss* σ. 118)

Ἐτελειώθη ἡ τρισόλβιος δέλτος
ἐν ἰουλίω μηνὶ ἡμέρα ἕκτη,
τρέχοντος ἔτους ἑξισχιλίων, ἅμα
ὀκτακοσίων, εἰκοστῶ καὶ δευτέρω,
ἰνδικτιῶνος ἅμα δύο πρὸς δέκα.

(6822: 1314, ἰνδ. ιβ').

Vatic. Gr. 686 (Turyn, *Codices* σ. 167)

Ἐτελειώθη τὸ παρόν βιβλίον ἐν μηνὶ ἰουνίω ἰνδ. ἑνδεκάτης,
ἔτους τρέχοντος καὶ περιῖσταμέν[ου]
εἰς ἕξ ἀριθμὸν χιλιοστίας ὄλας,
ἑκατοντάδας εἰς ὀκτῶ ποσουμένης,

1. Βλ. π.χ. Δημητράκου Λεξικὸ ἐν λ., 11: «ἐξακολουθῶ ὑφιστάμενος: τὸ τρέχον ἔτος (τὸ ἐνεστῶς ἔτος) ... ὁ μῆνας ποὺ τρέχει (ὁ ἐνεστῶς)».

2. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν συνάδελφο κ. Β. Ἀτσαλο, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ὑποδείξῃ πολλὰ ἀπὸ τὰ βιβλιογραφικὰ αὐτὰ σημειώματα. Οἱ παραπομπές στὸν A. Turyn, *Codices graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti* κτλ., Βατικανὸ 1964, καὶ τοῦ ἴδιου, *Dated Greek Manuscripts of the 13th and 14th Centuries in the Libraries of Italy*, University of Illinois Press, 1972.

σὺν ταῖς δεκαπλαῖς ὀγδοάσιν εἰς ἔτη [= εἰσέτι;]
 ἀπλή τε τῇ μονάδι καὶ μόνη . . .
 (6881: 1373, ἰνδ. ια').

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τρέχω, οἱ Βυζαντινοὶ χρησιμοποιοῦσαν, στὰ ἔμμετρα ἰδίως χρονολογικὰ σημειώματα, καὶ τὰ συνώνυμα παρατρέχω, προστρέχω, συντρέχω, παριππεύω, κυκλοῦμαι κτλ.:

Marc. Gr. 362 (coll. 817) (Turyn, *Dated Mss.* σ. 26)

...ἐβδόμην παρατρέχοντος ἔτους ἑπτακοσίων
 καὶ χρόνων ὀγδοήκοντα τῶν ἑξακισχιλίων,
 Καρόλου δὲ ρηγέοντος τοῦ πανευγενεστάτου
 δις ἑπτὰ χρόνους φέροντος αὐτοῦ τῆς δεσποτι(είας) . . .

(6787: 1278/9, κατὰ τὸ 14ο ἔτος τῆς βασιλείας Καρόλου Α', βασιλέως τῆς Σικελίας).

Ἰθων. Δοχειαρίου 83 (Λάμπρ. 2757)

Τοῦ ἔτους παρατρέχοντος τρεῖς δυπλαῖς χιλιάσιν
 αἴθις τετράσιν ἐν δυπλαῖς οὔσαι ἑκατοντάδων
 καὶ τρεῖς τε πρὸς τοῖς εἴκοσιν, ἰνδ. ιγ'.

(6823: 1315, ἰνδ. ιγ')¹.

Ἰθων. Λαύρας Α 99 (Λαυριώτης - Εὐστρατιάδης 99)

Χιλιάσιν ἕξ τοῦ κυκλομένου ἔτους
 αἴθις δ' ἑκατοντάσιν ὀκτῶ καὶ πάλιν
 τῇ πενταπλῇ πεντάδι συμπληρουμένου
 ἀπριλλίῳ δ' ἐν μηνὶ τῆς πληρεστάτης
 ἰνδικτιῶνος πεντάκις τρισσομένης
 ἐν ἡμέρᾳ δὲ τῇ τρίτῃ καὶ εἰκάδι
 εἴληφε τέρμα βίβλος ἢ σεβασμία
 Νείλου πιναρᾷ χειρὶ τοῦ παναθλίῳ . . .²

(6825: 1317, 23 ἀπριλίου, ἰνδ. ιε').

1. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὑπογράφει (ἢ ἀντιγράφει) καὶ ὁ γρσφέας τοῦ κώδ. Φιλοθέου 62 (Λάμπρ. 1826), μόνο πού παρέλειψε τὸ ἐν δυπλαῖς μετὰ τὸ τετράσιν (ὁ Λάμπρος γι' αὐτὸ διερωτᾷται μήπως τὸ αἴθις πρέπει νὰ διαβαστῇ αὐδ' δίς)· ὁ τρίτος στίχος εἶναι καὶ ἐν πρὸς τριάκοντα ἰνδικτιῶνος ἔκτης (6831: 1323, ἰνδ. ζ'). Ὁ ἀριθμὸς τῆς ἰνδικτιῶνας εἶναι ὁ σωστός (ὁ Λάμπρος σημειώνει μὲ ἐρωτηματικό: 6831; – περιττό).

2. Τὸ σημείωμα δὲν εἶναι δημοσιευμένο στὸν κατάλογο, ἀλλὰ (μὲ μικρὲς παραναγκνώσεις) ἀπὸ τὸν πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρόνιο στὸν *Γρηγόριο Παλαμᾷ* 1, 1917, 61-62. Ὁ σ. 8 *Νείλου πιναρᾷ χειρὶ τοῦ παναθλίῳ* (ὁ Λεοντοπόλεως *πειναρᾷ*) ἔδωσε ἀφορμὴ στὴν κωμικὴ παρεξήγηση (Vogel - Gardthausen, σ. 329) «Νεῖλος Πιναρᾷς πανάθλιος», πού τὴν εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Λάμπρος (βλ. καὶ τὸ σημείωμά μου «Ἀνύπαρκα ὀνόματα καὶ παραναγκνώσματα», *Ἑλληνικά* 20, 1967, 426, σημ. 1).

Ἀθῆναι, Ἔθν. Βιβλιοθ. 2953

...ἰππεύ(ον)τος ἔτους τοῦ τρέχοντος τοιούτου
 ἐξάκις τῷ χιλ(ιο)στῷ πλήρει παραδραμόν(τι)
 σὺν ἐννακοσιοστῷ τε πεντηκοστῷ εὐδόμῳ,
 ἰούλιος μὴν ἡμέρα τε ἐννέα δεκάτη...
 (6957: 1449).

Γιὰ τὴ χρονολόγηση ὅμως ἐνὸς χειρογράφου κατὰ ἓναν ὀλόκληρο αἰώνα χαμηλότερα ἢ ὑψηλότερα δὲν ἀρκεῖ, βέβαια, μόνο ἡ ἐρμηνεία ποῦ θὰ δώσουμε (σωστή ἢ σφαλερή) στὸ χρονολογικὸ σημείωμα. Πρέπει νὰ ἐλέγξουμε παράλληλα καὶ τεκμήρια ἐσωτερικά, τὰ κωδικολογικά δηλαδὴ στοιχεῖα, καὶ κυρίως τὸν τρόπο τῆς γραφῆς. «Μόνη ἡ γραφή τοῦ κώδικος τούτου λίαν τυποποιημένη δὲν παρέχει δυνατότητας σαφοῦς χρονολογήσεως», σημειώνει ὁ κ. Κομίνης (σ. 14). Κι αὐτὸ εἶναι ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ σωστό. Στὴν ἑλληνικὴ παλαιογραφία δὲν ἔχουμε ἀποκτήσει ἀκόμα ἀσφαλῆ τεκμήρια γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση μὲ βάση τὸν τρόπο τῆς γραφῆς, καὶ συχνὰ ἀστοχοῦμε ἀκόμα καὶ στὸν αἰώνα μέσα στὸν ὁποῖο γράφτηκε ἓνας κώδικας — πράγμα ποῦ γίνεται, καθὼς ξέρουμε, ἰδιαίτερα αἰσθητὸ στοὺς λειτουργικοὺς κώδικες, ὅπου οἱ βιβλιογράφοι περισσότερο μιμοῦνται τὸν παλαιότερο τρόπο γραφῆς. Καὶ ἡ συνεπτυγμένη γραφή τοῦ Πατριακοῦ κώδικα (Κομίνη πίν. 24) δὲν ἔχει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ποῦ θὰ βοηθοῦσαν γιὰ μιὰν ἀκριβέστερη χρονολόγηση. Πιστεύω ὅμως πὼς ἡ γραφή αὐτὴ περισσότερο ταιριάζει μέσα στὸν 13ο παρά μέσα στὸν 12ο αἰώνα. Ὅρισμένες ὁμοιότητες παρουσιάζει π.χ. μὲ τὴ γραφή τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδ. 362¹, γραμμένου, κατὰ σύμπτωση, ἐπίσης ἀπὸ ἓναν Ξενοφῶντα μοναχὸ (ἄζυγον) Πεντόζα. Ὁ κώδικας εἶναι ἀχρονολόγητος· ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεὺς τὸν χρονολογεῖ ὡστόσο στὸν 13ον αἰώνα.

8. Ἡ χρονολογία ἀπὸ κτίσεως κόσμου στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ

Τὸ βυζαντινὸ ἔτος, καθὼς ξέρουμε, ἀρχίζε τὴν 1η Σεπτεμβρίου, καὶ συγχρόνως ἀρχίζε καὶ τὸ νέο ἔτος τῆς ἰνδικτιώνας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, κατὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου σὲ ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ, στὴν περίπτωσι ποῦ ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ τοὺς μῆνες Σεπτέμβριο - Δεκέμβριο, δὲν ἀφαιροῦμε τὸν ἀριθμὸ 5508 ἀλλὰ 5509². Ἔτσι π.χ. στὸ σημείωμα: *τελειωθὲν κατὰ μῆνα ροέμβριον τοῦ ,ς' ἄμῃ' ἔτους* (Ἀθῆναι, Ἔθν. Βιβλ. 2012),

1. Ἱεροσ. Βιβλ. 2, 474, πρβ. καὶ Vogel-Gardthausen, σ. 367.

2. Βλ. πρόχειρα Λ. Πολίτη, Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων, Ἀθήνα 1961, σ. 20.

τὸ ἔτος Χριστοῦ εἶναι τὸ 1439 (6948-5509), καὶ ὄχι τὸ 1440.

Ἐχω ὥστόσο ἐπανειλημμένα σημειώσει¹ τὸ σύμπτωμα, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, ὅσο ἀκόμα διατηρεῖται ἡ χρονολόγησις ἀπὸ κτίσεως κόσμου, νὰ συναντοῦμε παρέκκλιση ἀπὸ τὸν κανόνα αὐτόν, καὶ εἶτε νὰ μὴ συμφωνῇ τὸ ἔτος μὲ τὴν ἰνδικτιώνα ἢ ἡ χρονολόγησις νὰ ἐλέγχεται ἀπὸ ἄλλα τεκμήρια ἐσφαλμένη. Ἴδου μερικὰ παραδείγματα:

1) Στὸ χφ Σταυρονικήτα 97 (Λάμπρος 692), γραμμένο ἀπὸ τὸν ἐξαίρετο καλλιγράφου Ματθαῖο Μυρέων, τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα ἀναφέρει: *ἐν τῇ θεοσώστῳ πόλει Μοσχοβία, ἐν ἔτει ζρδ' μηνὶ ὀκτωβρίῳ ἰνδ. ι'.* Τὸ ἔτος ζρδ' ἀντιστοιχεῖ στὸ χριστιανικὸ ἀπὸ Σεπτέμβριον 1595 ἕως Αὐγούστου 1596, καὶ ἐπομένως ὁ Ὀκτώβριος ζρδ' στὸν Ὀκτώβριον 1595. Τὸ ἔτος ὅμως τῆς ἰνδικτιώνας ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἴδιο ἔτος (τὸ ζρδ') δὲν εἶναι ἡ ι' ἀλλὰ ἡ θ'· ἡ ι' ἄρχισε μὲ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ ζρε' = 1596 ἔτους. Ὁ βιβλιογράφος δηλ. ὑπολόγισε μὲν τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἰνδικτιώνας (ποὺ τὴν ἤξερε, ἀφοῦ τὴν 1η Σεπτεμβρίου ἡ ἐκκλησία ἐορτάζει τὴν «ἀρχὴ τῆς ἰνδικτιῶν»), ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἔτους ἀπὸ Χριστοῦ. Τὸ χειρόγραφο γράφηκε ἐπομένως τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1596, καὶ ὄχι τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1595.

2) Τὸ ἴδιο λάθος στὸν ὑπολογισμὸ τοῦ ἔτους ἐπισήμανα καὶ σ' ἓνα δευτέρου χειρόγραφο τοῦ Ματθαίου Μυρέων, τὸ Ἀθηνῶν, Βιβλιοθήκης Σπ. Λοβέρδου ἀρ. 12², Λειτουργίες καὶ Τάξεις χειροτονιῶν, ἔπου στὸ τέλος τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα: *Χειρ Ματθαίου μοναχοῦ προεσβυτέρου καὶ ἀρχιμανδριτοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας... Ἐργάφη ἐν Λεοντοπόλει τῆς Λεχίας, ἐν ἔτει ζρζ' μηνὶ ὀκτωβρίῳ θ'.* Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ ἄλλων χρονολογικῶν δεδομένων³, τὸ χειρόγραφο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι γραμμένο τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1598, ἀλλὰ τοῦ 1599, γιὰ τὴν τότε φαίνεται πὼς ὁ Ματθαῖος ἐγκαθίσταται στὴ Λεοντόπολη (τὸ Λνον τῆς Πολωνίας), καὶ τότε (ἢ λίγο πρὶν) παίρνει καὶ τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιμανδριτοῦ, τὸν ὁποῖον καὶ ἀναγράφει κανονικὰ στὰ χειρόγραφα ποὺ ἔγραψε ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1599 (χρονολογία τοῦ χφ Λοβέρδου) ὡς τὸν Ἰούλιον τοῦ 1603. Σὲ δύο ἄλλα χειρόγραφα, γραμμένα τὸ ἴδιο ἔτος 1599, ἀλλὰ λίγο πρὶν (τὸν Φεβρουάριον καὶ τὸν Αὐγούστου)⁴ ἀναγράφεται ἀπλὰ — ἕπως καὶ σὲ ὅλα ὅσα ἔγραψε ἀπὸ τὸ 1596 ὡς τότε — «ιερομόναχος καὶ πρωτοσύγκελλος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας» ἢ «θύτης μοναχὸς ἀμαρτωλός».

1. Π.χ. *Ἑλληνικά* 23, 1970, 385, καὶ αὐτ. 24, 1971, 37.

2. Βλ. τὸν κατάλογον τοῦ Φ. Κ. Μπουμπουλιδῆ, Ἀθήνα 1961 (RR 178a), σ. 13.

3. Βλ. τὸ ἔρθρον μου «Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu métropolitaine de Myra», ποὺ δημοσιεύεται στὸν τόμον πρὸς τιμὴν τοῦ M. Richard.

4. Εἶναι τὰ χφφ Ἱεροσολύμων Ἀναστάσεως 6 καὶ Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχου 168, ἀρ. 7 καὶ 9 στὸν κατάλογον τοῦ Α. Βρανούση, *Πεπραγμένα Β' Λιθν. Κοινοβουλευτικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. 3, Ἀθ. 1968, σ. 368-411.

3) Τὸ χφ 'Αθηνῶν, 'Εθν. Βιβλ. 772, γράφτηκε ἐν ἔτει ,ζζ' ἐν μηνὶ νοεμβρίῳ εἰς τὴς κς' ἡμέρα ε'. Ἀλλὰ μὲ Πέμπτη συνέπιπτε ἡ 23 Νοεμβρίου τὸ 1582 καὶ ὄχι τὸ 1581. Καὶ ἐδῶ δηλ. ὁ ὑπολογισμὸς ἔγινε μὲ βάσιν τὸ 5508 καὶ ὄχι τὸ 5509.

Στὸν 17ο αἰῶνα πληθύνονται τὰ παραδείγματα. Σημειῶνω ἐκεῖνα ὅπου σημειώνεται παράλληλα καὶ τὸ ἔτος Χριστοῦ:

4) 'Ιβήρων 395 (Λάμπρ. 4515), γραμμένο ἀπὸ τὸν Γκίνο ἱερέα καὶ οἰκονόμο Πωγωνιανῆς: ἐν ἔτει ζομη' μηνὶ ὀκτωβρίῳ λα', ἀπὸ ἐνσάρκου οἰκονομίας 1640¹.

5) Marc. Gr. II 110 (Mioni, RR 848): ,ζοξ' ἰνδ. ε' νοεμβρίου κγ' ἀπὸ δὲ Θ(εο)ῦ 1652. Ἐδῶ, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἀρ. 1, ὁ γραφέας κράτησε καὶ τὸν ἀριθμὸ τῆς ἰνδικτιῶνας τοῦ ἔτους κόσμου.

6) Λίνου ἀρ. 1: ἐπὶ ἔτους ,ζοπβ', ἀπὸ δὲ Χριστοῦ ,αχοδ' [1674], μηνὶ νοεμβρίῳ α' ².

Οὐσιαστικὰ δὲν πρόκειται, βέβαια, γιὰ λάθος. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ χρονολόγησις ποῦ συνηθιζόταν ἦταν ἡ χριστιανικὴ, καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔτους εἶχε κίβλας μετατεθῆ στὴν 1 'Ιανουαρίου. Ἡ χρονολόγησις ἀπὸ κτίσεως κόσμου δὲν ἀποτελοῦσε πιά παρὰ ἀρχαϊσμὸ. Ὑπολόγιζαν δηλ. τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου ξεκινώντας ἀπὸ τὴ συνηθισμένη χρονολογία καὶ π ρ ο σ θ έ τ ο ν τ α ς τὸν ἀριθμὸ 5508, καὶ τοῦτο τὸ ἔκαναν ἀδιακρίτως καὶ γιὰ τοὺς μῆνες 'Ιανουάριου - Αὐγούστου καὶ γιὰ τοὺς Σεπτέμβριου - Δεκέμβριου, ξεκινώντας ὅτι «κανονικὰ» θὰ ἔπρεπε σ' αὐτοὺς νὰ προσθέσουν 5509 καὶ ὄχι 5508.

Τὸ ἀρχαιότερο παράδειγμα τέτοιας «σφαλερῆς» χρονολογίας ποῦ ἔχω συναντήσει εἶναι τοῦ παραπάνω παραδείγματος ἀρ. 3 (τοῦ 1582). Δὲν ἔκαμα συστηματικὴ ἔρευνα, ὑποθέτω ὅμως πὼς δὲν θὰ εἶναι δύσκολο νὰ βρεθοῦν καὶ προγενέστερα παραδείγματα. Ἴσως ὅμως ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶμότερα νὰ εἶναι τὸ ἀκόλουθο, γιὰ τὸ ὁποῖο ἀξίζει νὰ γίνῃ ιδιαίτερος λόγος. Ἀπαντᾷ στὴ συνθήκη τῆς εἰρήνης ἀνάμεσα στὸν σουλτάνο Μεχμέτ Β' (τὸν Πορθητῆ) καὶ τοὺς Ἰωαννίτες ἱππότες τῆς Ρόδου³, ποῦ εἶναι γραμμένη ἐλληνικὰ — καὶ μάλιστα

1. Βλ. Α. Πολίτη, «Γκίνος ἱερεὺς καὶ οἰκονόμος Πωγωνιανῆς», *Ἑλληνικά* 25, 1972, 109-118 (εἰδικ. σ. 112).

2. Α. Πολίτη - Ἡλία Κόλλια, «Κατάλογος χειρογράφων ἐκκλησίας Παναγίας Λίνου», *Ἑλληνικά* 24, 1971, 33-53 (εἰδικ. σ. 37).

3. Σῶζεται σὲ ἀντίγραφο (καὶ μὲ μετάφραση στὰ ἰταλικά) στὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας (Arch. n° 363) καὶ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τοὺς Fr. Miklosich καὶ Jos. Müller, *Acta et diplomata mediæ ævī*, τόμ. 3, σ. 286-87. Νέα ἔκδοσις διπλωματικὴ ἔδωκε πρόσφατα ὁ κ. Ζαχαρίας Τσιρπαυλῆς, «Φιλικὰς σχέσεις τῶν ἱπποτῶν τῆς Ρόδου μὲ τοὺς Τούρκους κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα», στὸ *Polychordia, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, τόμ. 3, Amsterdam 1968, σ. 191-209.

νεοελληνικά (σὲ δημοτικὴ), ποὺ ἦταν ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τῆς τουρκικῆς καγκελαρίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη¹. Ἡ χρονολογία στὸ τέλος, κατὰ τὴν νέα ἀνάγνωση Τσιρπανλῆ, ἔχει ὡς ἐξῆς: 'Ετελειώθη τὸ παρὸν ὀρκωμοτικὸν τῆς ἀφεντείας μου ἐν ἔτει ς' ληθ', ἰνδικτιῶνος ιε', μηνὶ δεκεβρίῳ κε', καὶ Μουσουλμάνων ἔτος σεναι χαμ σίβεχεμ σύναβε θεμάνι μία, ωνε', δίλχαιτζενάκουν α' ². Οἱ πρῶτοι ἐκδότες, ἀφαιρώντας 5509 ἀπὸ τὸ ἔτος ς' ληθ' (6959), σημείωσαν ὡς ἀντίστοιχη χριστιανικὴ χρονολογία τὴν 25 Δεκεμβρίου 1450. 'Ο κ. Τσιρπανλῆς ὅμως, πολὺ σωστά, σημειώνει ὅτι τοῦτο εἶναι λάθος. «Κι αὐτό, γιατί ὄχι μόνο μνημονεύεται ἡ 15ῃ ἰνδικτιῶνα (= 1 Σεπτ. 1451 - 31 Αὐγ. 1452), καθὼς καὶ τὸ μουσουλμανικὸ ἔτος 855 (= 3 Φεβρ. 1451 - 22 Ἰανουαρίου 1452) στὸ ἴδιο τὸ ἔγγραφο, ἀλλὰ καὶ γιατί στὰ 1450 ὁ Μεχμέτ Β', ὁ ὁποῖος καὶ κλείνει τὴ συνθήκη αὐτὴ μὲ τοὺς Ἰππότες, δὲν ἔχει γίνε ἀκόμη σουλτάνος. Τὴν ἐξουσία αὐτὴ θὰ τὴν ἀναλάβη μόλις τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1451»³. Καὶ συμπεραίνει: «Ἐπομένως ὁ ἀντιγραφέας τοῦ ἐγγράφου ἔκαμε λάθος καὶ ἔγραψε 6959 ἀντὶ 6960». Ὅχι, δὲν πρόκειται γιὰ «λάθος» τοῦ ἀντιγραφέα. Ἀπὸ ὅσα ἐκθέσαμε παραπάνω εἶναι φανερό ὅτι στὸν ὑπολογισμό τοῦ ἔτους, παρ' ὅλο ποὺ ἐπρόκειτο γιὰ Δεκέμβριο, δὲν πρόσθεσαν 5509 ἀλλὰ 5508· μόνο τὸν ὑπολογισμό τῆς ἰνδικτιῶνας τὸν ἔκαμαν σωστά.

Βέβαια, ἡ πρώτη αὐτὴ πιστοποιούμενη παρέκκλιση ἀπὸ τὴν καθιερωμένη χρονολόγηση, μολονότι σὲ χρόνια ἀκόμα βυζαντινά, δὲν γίνεται σὲ «βυζαντινὸ» χῶρο, ἀλλὰ στὴ φραγκοκρατούμενη (ἀπὸ τὸ 1248 — ἀπὸ τὸ 1306 στὰ χέρια τῶν Ἰπποτῶν) Ρόδο, καὶ σὲ μιὰ συνθήκη ἀνάμεσα σὲ δύο ξένους, τὸν Τοῦρκο σουλτάνο καὶ τὸν μεγάλο μάγιστρο fra Johan de Lastico. Στὴ Ρόδο οἱ Ἰππότες χρονολογοῦσαν, βέβαια, κατὰ τὸν δυτικὸ τρόπο, ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ἕλληνας ὅμως συντάκτης τοῦ κειμένου τῆς συνθήκης θέλησε ν' ἀκολουθήσει τὴ βυζαντινὴ συνήθεια. Στὴ δεύτερη συνθήκη ποὺ δημοσιεύει ὁ κ. Τσιρπανλῆς⁴, τριάντα χρόνια ἀργότερα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1481, ἡ χρονολόγηση τοῦ ἑλληνικοῦ (πάλι) κειμένου, γίνεται πιά «ἀλὰ φράγκικα»: τῆς χρόνωνις ,αυπα', μηνὶ κς' νοεμβρίῳ εἰς τὴν Ρόδον.

Θεσσαλονίκη

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

1. Ελ. Σπ. Λάμπρου, «Ἡ ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῶν Σουλτάνων», ΝΕΛΛ. 5, 1908.

2. Στὸ ἀντίστοιχο ἰταλικὸ κείμενο: «l'anno sey milia novecento cinquante nove, la indictione XVa, adi venticinque del mense de decembre. E l'anno deli Mussulmani, zoe del suo propheta Machmet, ottocento cinquante cinque».

3. Τὸ λάθος στὴ χρονολογία τὸ εἶχαν ἀντιληφθῆ — ὅπως σημειώνει ὁ Τσιρπανλῆς, αὐτ. σμ. 13 — καὶ ὁ Σπ. Λάμπρος παλαιότερα (1908) καὶ ἡ Ἑλ. Α. Ζαχαριάδου (1966).

4. Αὐτ. σ. 202-207. Καὶ αὐτὴ στὴ Μάλτα, στὸ ἴδιο ἀρχεῖο, n° 76.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΔΥΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Κατὰ τὴν ἔρευνα τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἡ ὁποία, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, γίνεται ἀπὸ τὴν κ. Χριστίνα Πάσχου καὶ τὴν ὑπογραφομένη, μὲ σκοπὸ τὴ σύνταξιν καταλόγου μικρογραφιῶν τῶν χειρογράφων αὐτῶν, δύο βυζαντινὰ Εὐαγγέλια, γνωστὰ ἀπὸ παλαιότερες περιγραφὰς ἀλλὰ θεωρούμενα χαμένα, βρέθησαν πῶς ἀνήκουν σήμερον στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 2814 καὶ 2982.

Τὸ πρῶτον, ποῦ εἶναι ἀγνωστὴ ἡ προέλευσί του, ἔχει, στὸ φ. 287^r, σύμφωνα μὲ τὸν ἀνέκδοτον κατάλογον τῆς Βιβλιοθήκης¹, τὸ ἀκόλουθον σημεῖωμα: Ἐγράφη τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον διὰ χειρὸς Γεωργίου τοῦ πατρικίου καὶ

ΙΩΑΝΝΕΣ ΟΥ ΑΥΤΩΝ :

Ἐπερ χεῖνοι χείροντες ἰδεῖν πρίλα·
καὶ οἱ ἐμθασσὸν πλιόντες λιμένα
φθάσαι οὕτως ἰαῖοι γράφοιτες ἰδεῖν
ωυλίου τέλοσ
γράφη τὸ αἷον ἐὺ διαχειροσ γεωργίου τοῦ
πατρικίου ἀναξίου ἱερέως ἐπίτιμα
ῶλ ἐπίμασι λείω τῶν κεύσεωων ἐπο
λθῶν ἀνδρονίκου τοῦ παλαιολόγου τοῦ
ἀσεμοῦ ἀσεμίου ἀνδρονίκου τοῦ πα
κρίστοκου αὐτοῦ :

ἀναξίου ἱερέως ἐν ἔτει ς'ωλ' ἐπὶ βασιλείας τῶν εὐσεβῶν βασιλέων Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου-

1. Ὅπως εἶναι γνωστὸν, ἀπὸ τοὺς 3000 καὶ περισσότερους χειρόγραφους κώδικες τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, μόνο οἱ 1856 (ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνο οἱ 1602 εἶναι κώδικες ἑλληνικοὶ) ἔχουν περιγραφῆ ἀπὸ τοὺς Ι. καὶ Α. Σακκελίωνα (Ἀθῆναι 1892, RR 146). Κατάλογον τῶν ὑπολοίπων, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι ἀκόμα ἀνέκδοτος, ἔχει καταρτίσει, μὲ τὴ βοήθειαν συνεργατῶν του καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Β.Ι.Ε. (σήμερον Ε.Ι.Ε.) ὁ καθηγητὴς Λίνος Πολίτης, ἄλλοτε Ἐπιμελητὴς τοῦ Τμήματος Χειρογράφων.

γ(ου)|και ἐκγόνου αὐτοῦ (βλ. εἰκόνα). (Στὸ ἄκρο ἀριστερά, μὲ τὸ ἴδιο χέρι, καὶ μὲ ἐρυθρὸ μελάνι) ἰνδ. ε'.

¹Αναζητώντας τὸν γραφέα Γεώργιο πατρίσιο στὸν γνωστὸ κατάλογο τῶν Vogel - Gardthausen (σ. 82, σημ. 6), παρατήρησα ὅτι στὸν Γεώργιο αὐτὸν ἀποδιδόταν ἓνα μοναδικὸ χειρόγραφο, χαμένο ἤδη καὶ γνωστὸ μόνο ἀπὸ παλαιότερη περιγραφή τοῦ Π. Παπαγεωργίου. Πραγματικὰ ἡ περιγραφή αὐτῆ εἶναι λεπτομερέστατη καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Ὁ Παπαγεωργίου τὸ εἶχε δῆ τὸ 1899 στὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης, μαζί μὲ ἄλλα χειρόγραφα καὶ ἔντυπα: «Τὰ πλεῖστα τῶν βιβλίων φέρουσι, γράφει, σημειώματα διδάσκοντα ὅτι πρῶτος κτήτωρ ἦτο ἡ ἐν Ὀλύμπῳ ἱερὰ μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, ἡ τιμωμένη ἐπὶ τῇ ἁγίᾳ Τριάδι, καὶ τύπους σφραγίδος τῆς ἐν Λαρίσση Σχολῆς μαρτυροῦντας τὸν δεῦτερον κτήτορα. Τὸν τρίτον ἀπέτεκε πάντως ἡ ἐν Λαρίσση συμφορὰ κατὰ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον. Τῶν βιβλίων μικροῦ δεῖν κύριος ἐγένετο Ἰουδαῖος ἀρχαιοκάπηλος, εἰ μὴ Ρῶσσοι προλαμβάνοντες ἠγόραζον πάντα πλὴν μεμβρανίνου Εὐαγγελίου ἀγορασθέντος ὑπὸ Ἑλληνοσ¹. Ἀπὸ τὸν Ἑλληνα αὐτὸν ἀγοραστὴ τὸ χειρόγραφο φαίνεται ὅτι πέρασε κάποτε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Στὸ φ. 3 ὑπάρχει ἀκόμη ἡ σφραγίδα τῆς Σχολῆς τῆς Λαρίσης, καὶ στὸ ἐσώφυλλο τῆς σταχώσεως σημείωμα μὲ ἀριθμὸ 8-7.

Τὸ χφ. 2814 προέρχεται λοιπὸν ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ. Ἐντεκα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα τῆς μονῆς περιῆλθαν στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης καὶ ἀπὸ ἐκεῖ σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου².

Τὸ δεῦτερο Εὐαγγέλιο, ἀρ. 2982, ἓνα Τετραευάγγελο τοῦ 12ου αἰώνα, μὲ μικρογραφίες τριῶν εὐαγγελιστῶν, ἐστάλη στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ προέρχεται ἀπὸ κατάσχεση. Περιγράφοντάς το παλαιότερα ὁ Κ. Aland³ εἶχε σημειώσει ὅτι «πιθανόν» (wahrscheinlich) τὸ χειρόγραφο νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ἀρ. 512 τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, ποὺ τὸ ἤξερε ἀπὸ παλαιότερη καὶ ὄχι πλήρη περιγραφή τοῦ Ν. Α. Βέη⁴. Στὸ

1. Π. Παπαγεωργίου, «Θεσσαλίας χειρόγραφα καὶ σημειώματα αὐτῶν», *Νέα Ἡμέρα* (Τεργέστης) 24/6 Ὀκτωβρίου 1899. Οἱ πληροφορίες τοῦ Παπαγεωργίου ἐπανελήφθησαν στὴ *Viz. Vremennik* 7, 1900, 612, βλ. Vogel - Gardthausen ἔ.ἀ.

2. Πρωτοσυγγέλλου Ἀθηνᾶγορα, «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς ἁγ. Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ», *Νέος Ποιμὴν* 1, 1919 - 2, 1920 (RR 333), καὶ Αἰμ. Τσακοπούλου, *Περιγραφικοὶ κατάλογοι τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, τόμ. 3 (RR 415).

3. K. Aland, «Zur Liste der neutest. Handschriften, VI», *Zeitschr. für neutest. Wissensch.* 48, 1957, 166. Ἀλλὰ στὴ μεταγενέστερη (καὶ ὀριστικότερη) *Fortsetzungsliste VII* (1969) δὲν ἐπαναλαμβάνει τὴν εἰκασία του.

4. Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων κατὰ τὰ ἔτη 1908 καὶ 1909, Ἀθῆναι 1910, σ. 31 (RR 596).

μεταξὺ ὅμως δημοσιεύτηκε ὁ περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως¹, ὅπου ὑπάρχει λεπτομερὴς περιγραφή τοῦ ἀρ. 512. Ἡ σύγκριση μὲ τὸν ἀρ. 2982 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης δὲν ἀφήνει πιά καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὸν ταυτισμὸ. Προφανῶς τὸ χειρόγραφο ἀφαιρέθηκε κάποτε ἀπὸ τὴ μονή, ἀλλὰ κατασχέθηκε στὰ χέρια ἀρχαιοκαπήλων καὶ παραδόθηκε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Στις «προσθήκες καὶ διορθώσεις» τοῦ περιγραφικοῦ καταλόγου τοῦ Ν. Α. Βέη, στὸν ἀρ. 512 (σ. 673), οἱ συντάκτες τοῦ Κέντρου ἐρεύνης τῆς Ἀκαδημίας, πὺν ἔκαμαν ἐπιτόπιο ἐρευνα, σημειώνουν χαρακτηριστικά: «Ὁ κῶδιξ δὲν ἀνευρέθη οὔτε κατὰ τὰς ἀπογραφὰς τοῦ 1953 καὶ τοῦ 1959, οὔτε κατὰ τὸν ὕφ' ἡμῶν διενεργηθέντα ἔλεγχον τὸν Ἰούνιον τοῦ 1965».

Ἀθήνα

ANNA XATZHNIKOLAΟΥ

AN UNPUBLISHED LETTER OF IOANNIKIOS II, ARCHBISHOP OF CYPRUS 1840-1849

On 25 March 1821 the Greeks of Morea and the Aegean Islands triggered off a revolt against their Turkish administrator who had ruled their land and fellow-countrymen since 1453. To the Sultan the uprising was a matter of order and discipline among the Christian subjects of his troubled Empire, and he was determined to teach the Greeks a lesson. Surely, the Cypriots' prospects for the future were not going to be very brilliant. The Oecumenical Patriarch Gregorios V and the Cypriots were among the first ones to feel the anger and repressive measures of the Porte. Naturally, the Cypriots were sympathetic to the Greek cause, and were among the first to offer material and moral support, and for this they were sternly punished by the Turkish authorities of the island. According to the Turkish administration the Cypriots got involved in Greek affairs and they had to pay the price. Under the incitement of the island's Turkish Governor, Küchük Mehmed, a man of barbarous character², whose cruel and violent methods drew the criticism even of his fellow Turks, the persecution of the Cypriots began on 9 July 1821 and

1. Ν.Α. Βέης, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμος Α', Ἀθ. 1967 (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον ἐρεύνης τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νέου Ἑλληνισμοῦ).

2. John Carne, *Letters from the East*, London 1826, II, pp. 173-174. See also, Louis Lacroix, *Iles de la Grèce*, Paris 1853, p. 83.

continued indiscriminately and on a large scale, until December of the same year. This was an unhappy period for the Greek Cypriots: many of them were massacred, their villages were burned, and some were even sold into slavery in the markets of the orient. The persecution and harassment of the people lingered on in various parts of the island during the years that followed, though on a much smaller scale than in 1821¹.

During these tragic years many Cypriots, assisted by their Turkish friends and especially by the European consuls on the island, escaped into safety abroad. According to one source, from 1821 to 1825 between 20.000 and 25.000 Cypriots managed to leave the island. The majority of them went to Greece where they joined the struggle for independence; others took up residence in the Ionian Islands and the cities in Europe such as, Rome, Paris and London².

Among those who escaped from Cyprus was Ioannikios, Exarch of the archdiocese of Cyprus at the time of the massacres of 1821. With the help of the French consul at Larnaka, he went to Paris where he was assisted by the French government with a monthly «allowance of 250 francs from the Public Treasury»³. On 6 December 1821, in the city of Marseilles, he joined several other prominent Cypriots, who had been fortunate enough to escape the Turkish persecution, in signing a manifesto condemning the atrocities in Cyprus and calling for the liberation of the island⁴. Late in 1822 — the exact date is not known — Ioannikios moved to England, taking up residence in London. Here he involved himself in «fund raising» activities on behalf of the liberation of Cyprus⁵.

Apparently faced with financial difficulties, late in 1825 he wrote to George Canning, His Majesty's Foreign Secretary, asking for help.

1. For the effects on Cyprus of the Greek struggle of Independence, see John T. A. Koumoulides, *Cyprus and the War of Greek Independence 1821-1829* (Athens: National Centre of Social Research, 1971).

2. Letter of M. Jerome Isaak Méchain, French Consul at Larnaka, Cyprus, to his Ambassador at Constantinople, dated 17 July 1829, *Kv. Xq.* 7, 85-86.

3. John Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*, London 1901, p. 232.

4. J. K. Peristianis, *Γενική ιστορία τῆς νήσου Κύπρου ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς* (Ἀρχαιολογικαὶ Μελέται), Nicosia 1910, p. 779.

5. F.O. 78/139 (Turkey, Domestic Various, October-December 1825). See also, John T. A. Koumoulides, «An attempt at the liberation of Cyprus during the struggle for Greek Independence», to be published in the proceedings of the *First International Congress of Cypriot Studies* (Nicosia 1969).

However, not receiving a sympathetic response to his request, he made a second appeal in the following letter, not previously published, presumably to a high-ranking member of His Majesty's government¹.

Monsieur,

Il y a plus d'un mois que j'ai eu l'honneur de vous écrire à S.E. Mr. Canning en lui présentant ma suppliante demande d'interceder en ma faveur aupres de S.M. le Roi, afin que Sa Gracieuse Munificence m'accorde quelques moyens de subsistance par une pension annuelle.

N'ayant pas eu encore de reponse, dont j'esperais d'être honoré, et les dépenses de ce pays allant bientôt m'obliger d'en partir, je prends la liberté de vous adresser humblement la présente et de vous supplier instamment de daigner, de me faire savoir, si je dois attendre quelque support, dépourvu comme je suis, de tout et en un age trop-avancé pour endurer plus longtemps le climat d'Angleterre; ou si je dois plaindre mon sort de n'avoir rien obtenu.

Agréez les sentiments de la haute consideration et estime, avec les quels j'ai l'honneur d'être

Monsieur,

très humble et très obeissant Serviteur

ὁ δοῦλος σας Ἰωαννῆκιος

Ἐξάρχος

Le 8 Dec. 1825.

17 Lower Berkeley Street,
Manchester Square.

His appeals having been rejected, or perhaps ignored, by the British government, Ioannikios decided to return to France not long after 1825. It is not clear, however, whether the French government resumed their earlier assistance to him, though it is probable that they did. He lived in Paris for several years and came to know two prominent Turkish statesmen — Reshid Pasha and Fethi Ahmed Pasha — acquaintances of great importance to his future career. It was primarily through the influence of these two friends that in 1839 the Porte authorised his visit to Constantinople and his return to Cyprus. Upon his return to his country he was granted a monthly pension of 1000 piastres from the island treasury². Soon afterwards his restless nature and ambitious character led him to give his support to the elements plotting against Panaretos,

1. F. O. 78/139, 8 December 1825.

2. G. Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge 1952, Vol. 4, p. 368; Hackett, *op. cit.*, p. 232.

the Archbishop of Cyprus. «The intriguers in opposition to Panaretos», wrote Sir George Hill, «found a useful tool in him»¹. Determined to get rid of the aged Archbishop and aware of Ioannikios's influential friends at the Porte, the «intriguers» sent him to Constantinople in 1840. Here with the help of his friends and «protectors» he obtained «a decree from the Porte deposing Panaretos and a berat confirming Ioannikios in his place»². With his mission successfully completed he returned to Cyprus and in October 1840 he was officially enthroned as Archbishop of Cyprus. The unfortunate Panaretos, old and in ill health, presented his resignation on 13 October 1840 and, shortly after that he retired to a monastery where he died in 1843.

Panaretos's supporters, however, made two attempts to eject Ioannikios but failed thanks to Ioannikios's influential friends at the Porte³. Antipathy towards the Archbishop was not confined to Panaretos's supporters but was shared by the British consul at Larnaka, Niven Kerr. In a letter in 1846 to Viscount Palmerston, Secretary of State for Foreign Affairs, Kerr wrote:

“Next to the Governor, the most influential authority is the Greek Archbishop, and a more improper, incapable, or disgraceful character for such an important post cannot be conceived. From information I have obtained from credible sources, I am inclined to believe him to be a common swindler, who during the Greek revolution, having excited the sympathy of several philhellenic persons of high rank in England, raised a considerable amount of subscriptions for the benefit of his persecuted co-religionists, none of which was appropriated to the intended purposes, but applied to his own use. On his return to Turkey, through divers intrigues and strong protection at the Porte, he obtained his present post»⁴.

Ioannikios kept his throne until his death in 1849. Showing greater sympathy and understanding of the Archbishop than consul Kerr, Sir George Hill had a word to say in his favour: «during the nine of ten years that he sat upon the throne, Ioannikios, doubtless guided by those who had made themselves responsible for him, was not inactive on behalf of his people»⁵. His activities in Europe and his administration excite aca-

1. Hill, 4, p. 368.

2. *Ibid.*, p. 369; F.O. 195/102, 5 March 1845.

3. F.O. 78/715, 31 December 1847.

4. F.O. 78/661A, 31 December 1846.

5. Hill, 4, p. 371.

demic curiosity. It would certainly be of interest to look for links between Ioannikios and those persons or groups involved in the fund raising campaign on behalf of the liberation of Cyprus. This, however, is beyond the scope of the present article, the purpose of which is to throw a little more light on the Archbishop's episodic life.

Cambridge

JOHN T. A. KOUMOULIDES

ΚΥΒΩΤΟΣ

1. Ὁ Προκόπιος στὸ *Περὶ κτισμάτων* περιγράφει τὴν κατασκευὴ λιμνιοῦ στὸ Ἡραῖον ἢ Ἱερὸν κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη: *Ἐνταῦθα δὲ καὶ λιμένων σκέπας ἀποτετόρνενται οὐ πρότερον ὄν. Ἀκτὴν γὰρ εὐρῶν ἐκατέρωθι τοῖς τε ἀνέμοις καὶ ταραχῇ τοῦ ῥοθίου ἀποκειμένην, σωτήριον εἶναι τοῖς πλέουσι κατεστήσατο ὄδε. Τὰς κιβωτοὺς καλουμένας ἀναρίθμους καὶ παμμεγέθεις πεποιημένους ἀμφοτέρωθεν τε αὐτὰς τῆς ἡϊόνος ἐπὶ πλεῖστον ἐγκαρσίας ἀπορριψάμενος, αἶε τε τῶν προτέρων καθύπερθεν ἐτέρων ἐν τάξει ἐπιβολὴν ἐντιθέμενος, τοίχους πλαγίους ἀπ' ἐναντίας ἀλλήλων ἀνέστησε δύο ἐκ τῶν τῆς ἀβύσσου κρηπίδων μέχρι ἐς τὸ ὕδωρ, ὧ δὴ αἱ νέες ἐναπερειδόμεναι πλέουσι. Πέτρας τε τὸ λοιπὸν ἀποτόμους ταύτη ἐμβέβληται¹.*

2. Τὸ λιμενικὸ αὐτὸ ἔργο, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Προκοπίου, περιελάμβανε κυρίως τὴν κατασκευὴ δύο λιμενοβραχιόνων (χηλῶν, μόλων), ποὺ περιέκλειαν τὴ λεκάνη καὶ σχημάτιζαν ἀνάμεσα στὶς δύο ἄκρες τοὺς τὴν εἴσοδο τοῦ λιμνιοῦ. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοὺς χρησιμοποιοῦσαν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ «κιβωτοῦς» σὲ ἐπάλληλους δόμους καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τμημα τοὺς «ἀποτόμους πέτρας»². μέθοδος πολὺ γνωστὴ στὴν ἀρχαία τοιχοποιία³ (βλ. σχέδιο).

Τὸ οὐσιαστικὸ κιβωτός (ἦ), σημιτικῆς προέλευσης⁴, σημαίνει κατὰ κα-

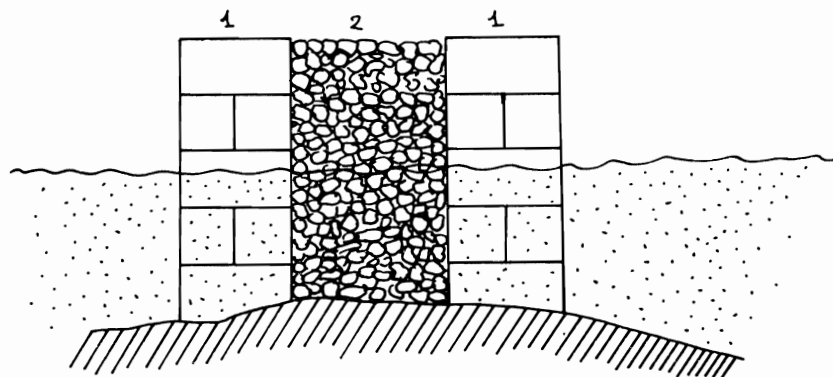
1. I, XI, 18-20. Τὸ μικρὸ αὐτὸ σημείωμα ὀφείλεται σὲ ὑπόδειξη τοῦ καθηγ. κ. Γ. Μπακαλάκη μετὰ ἀπὸ συζήτηση γιὰ τὰ ἀρχαῖα λιμάνια, ὅταν στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης ΒΑ τῆς Ἀθηναίου στὴν Κύπρο βρέθηκε μιὰ πέτρα, ποὺ ἔμοιαζε μὲ ἄγνωρα ἀρχαῖα. Τὸν καθηγ. κ. Ν. Κονομῆ, γιὰ τὶς παρατηρήσεις του, εὐχαριστῶ.

2. ἀπότομοι πέτραι, (ἀπότομον) < ἀποτέμνω. Πέτρες ἀπὸ τὸ λατομεῖο χωρὶς ἐπεξεργασία.

3. A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Romains*, Παρίσι 1873, σ. 15. Τοῦ ἴδιου, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Παρίσι 1883, σ. 11.

4. H. Lewy, *Die semitischen Fremdwörter im Griechischen*, Βερολίνο 1895, σ. 997.

νόνα «λάρανακα ξυλίγη, κιβώτιο». Γι' αυτό έχει υποτεθῆ, ὄχι χωρίς κάποια δικαιολογημένη ἐπιφύλαξη, ὅτι οἱ κιβωτοί, ἐδῶ, εἶναι κιβώτια, τὰ ὅποια γέμιζαν με πέτρες, ἄμμο ἢ ἄλλο ὕλικό καὶ βυθίζονταν μέσα στὴ θάλασσα¹. Σύμ-

1 = κιβωτοί, 2 = ἀπότομοι πέτραι

φωνα μ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνεῖα ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν μόνων με κιβωτοὺς παρουσιάζει κάποια ὁμοιότητα με τὸν πρῶτο τρόπο κατασκευῆς ὑποβρυχίων φραγμάτων, πού περιγράφει ὁ Βιτρούβιος². Στὴν περίπτωση ὅμως αὐτὴ τὸ αἶμα τοῦ Βιτρούβιου δὲν σημαίνει κιβώτιο γεμάτο οἰκοδομικὸ ὕλικό ἀλλὰ εἴτε κάτι σὰν τοὺς σημερινούς κώδωνες³, εἴτε καλούπι κατασκευασμένο μέσα στο νερό με μαδέρια, τὸ ὅποιο γέμιζε με ὑδραυλικὸ κονίαμα καὶ ἄλλα ὕλικά⁴. Καὶ οἱ δύο τρόποι χρησιμοποιοῦνται σήμερα γιὰ τὴν κατασκευὴ ὑποβρυχίων φραγμάτων.

3. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα τῶν ἀρχαίων λιμανιῶν στὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἀπέδειξε ὅτι τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό πού κατ' ἐξοχὴν χρησιμοποιεῖται, ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια, γιὰ τὴν κατασκευὴ παρόμοιων ὑποβρυχίων φραγμάτων, εἶναι πέτρες λαξευμένες με ἐπιφάνειες ἐπίπεδες, μεγάλων συνήθως διαστάσεων (1.50 × 0.50 μ.), πού τίς τοποθετοῦσαν μέσα στο νε-

1. Ch. Dubois, «Observations sur un passage de Vitruve», *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* (École Française de Rome) 22, 1902, 458-9, σημ. 1. *Procopius*, with an English Translation by H.B. Dewning, with the Collaboration of Glanville Downey (The Loeb Classical Library), τόμ. 7, σ. 95, σημ. 1.

2. *De Architectura libri decem*, V, XII, ἐκδ. C. Fensterbusch, Darmstadt 1964, σ. 248 κ.ε.

3. Fensterbusch, ὁ.π., σ. 554, σημ. 330, ὅπου καὶ βασικὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα αὐτῆς.

4. Ch. Dubois, ὁ.π., σ. 449.

ρό σὲ δόμους ἐπάλληλους χωρὶς συνδετικὸ συνήθως μεταξύ τους κονίαμα¹. Μὲ τέτοιους λαξευμένους ὀγκόλιθους εἶναι κατασκευασμένος ὁ μόλος στὸ λιμάνι τῆς Δήλου (8ος αἰ. π.Χ.), τῆς Μυτιλήνης (5ος αἰ. π.Χ.), τῆς Κερκύρας (5ος ἢ 4ος αἰ. π.Χ.), τῆς Φασήλιδος, στὰ ἑλληνιστικὰ λιμάνια τῆς Ρόδου, τοῦ Λεχαίου, τῆς Σιδῶνος, τῆς Τύρου, στὰ ρωμαϊκὰ καὶ ὑστερορωμαϊκὰ λιμάνια τῆς Σελεύκειας, τῆς Ἀράδου, τῆς Πτολεμαίδας², καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα.

Μαρμάρινες λάρνακες ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ ὑποβρύχιου φράγματος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ θαλάσσιο τεῖχος τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 904³. Τὸ ἔργο ὅμως αὐτὸ ἦταν καθαρὰ ἀμυντικὸ, ἔγινε ἐν ὄψει ἐπιθέσεως τῶν Σαρακηνῶν ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας, καὶ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ λιμενικὰ ἔργα, πού ἔχουν μονιμότερο χαρακτήρα.

4. Μολονότι ὁ Προκόπιος δὲν περιγράφει πλήρως τὶς «κιβωτούς», ἀναφέρει α) ὅτι κατασκευάστηκαν, β) ὅτι εἶχαν μεγάλες διαστάσεις, καὶ γ) ὅτι τοποθετήθηκαν μέσα στὴ θάλασσα σὲ δόμους, ἢ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη, πού σημαίνει πὼς εἶχαν ἐπίπεδες καὶ παράλληλες ἐπιφάνειες. Οἱ πληροφορίες αὐτές, καὶ ἰδιαίτερα τὸ ἰσόδομο σύστημα κατασκευῆς τους, ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι οἱ «κιβωτοὶ» τοῦ Προκοπίου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλες ἀπὸ τοὺς λαξευμένους ὀγκόλιθους τῶν ἀρχαίων λιμανιῶν, γιὰτὶ ἡ χρησιμοποίησις κιβωτίων μὲ

1. K. Lehmann - Hartleben, *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeers, Beiträge zur Geschichte des Städtebaues im Altertum, Klio*, Beiheft XIV, Λιψία 1923, σ. 51, 52-54. Ἐξέριμε ὅτι σὲ πολλὰ λιμάνια τῆς Ἑλλάδας χρησιμοποιήθηκαν λίθοι ἀπὸ πωρόλιθο, γιὰτὶ ἔχουν τὴν ιδιότητα νὰ σκληραίνουν καὶ νὰ γίνονται ἕνα σῶμα ὅταν ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀέρα καὶ τὸ νερό. A. Georgiades, *Les ports de la Grèce dans l'antiquité*, Ἀθήνα 1907, πίν. V/4.

2. Βλ.: J. Paris, «Contribution à l'étude des ports antiques du monde grec. II. Les établissements maritimes de Délos», *BCH* 40, 1916, 19-20 (Δῆλος). R. Koldewey, *Die antiken Baureste der Insel Lesbos*, Βερολίνο 1890, σ. 7 (Λέσβος). Γ.Σ. Δουτᾶς, «Ἀνασκαφαὶ Κερκύρας», *Πρακτικὰ Ἀχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1965, σ. 66, 69 (Κέρκυρα). H. Schäfer - J. Schäfer, «Phaselis, zur Topographie der Stadt und des Hafengebietes», *Archaeologischer Anzeiger* 1971, σ. 553, εἰκ. 13. D. J. Blackman, «The Harbours of Phaselis», *Nautical Archaeology* 2, 1973, 358, εἰκ. 16 (Φάσηλις). R. Mouterde, «Histoire et technique des ports de la Méditerranée orientale» στὸ A. Poidebard - J. Lauffray, *Aménagements antiques du port de Saida*, Beyrouth 1951, σ. 21 (Ρόδος). J. Paris, «Contribution à l'étude des ports antiques du monde grec, I. Notes sur Léchaion», *BCH* 39, 1915, 12 (Λέχαιον). A. Poidebard - J. Lauffray, ὁ.π., σ. 65, πίν. XXI, 2 (Σιδῶν). A. Poidebard, *Un grand port disparu, Tyr*, Παρίσι 1939, σ. 26 (Τύρος). A. Poidebard - J. Lauffray, ὁ.π., σ. 32 (Σελεύκεια). R. Savignac, «Une visite à l'île de Rouad», *Revue Biblique*, νέα σειρά, 13, 1916, 569, εἰκ. 5 (Ἀραδος). G. D. B. Jones - J. H. Little, «Coastal Settlement in Cyrenaica», *Journal of Roman Studies* 61, 1971, 72 (Πτολεμαίς).

3. Καμεινάτης, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, κεφ. 17, ἐκδ. Βόννης, σ. 520.

οικοδομικό ύλικό για τήν κατασκευή υποβρύχιων φραγμάτων δὲν εἶναι γνωστή οὔτε στήν ἀρχαιότητα οὔτε καί στά νεώτερα χρόνια.

Γι' αὐτούς τοὺς λόγους, ἂν ἡ ὀρθογραφία τοῦ τεχνικοῦ αὐτοῦ ὄρου μετατραπῆ ἀπὸ *κιβωτός* σὲ *κυβωτός*, νομίζω ὅτι, ἂν καί πρόκειται γιὰ τύπο ἀθησαύριστο, τὸ χωρίο τοῦ Προκοπίου ἐρμηνεύεται χωρὶς δυσκολία καί συμφωνεῖ μὲ τὰ πράγματα. Γιατί ἡ *κυβωτός* δὲν εἶναι παρὰ ἡ «*κυβωτός πέτρα*»¹, πού σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν «*ἀπότομον πέτραν*», εἶναι λαξευμένη καί μοιάζει μὲ κύβο², ὅπως οἱ ὀγκόλιθοι τῶν ἀρχαίων λιμανιῶν. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς ὀρθογραφίας πιθανῶς νὰ ὀφείλεται στοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων, οἱ ὅποιοι ὡς ἄνθρωποι τῆς ἐκκλησίας τίς περισσότερες φορές δὲν καταλάβαιναν τὴ λέξη «*κυβωτός*» ἐνῶ ἀντίθετα ἡ «*κιβωτός*» τοὺς ἦταν πολὺ γνωστή.

«*Κύβος*» (ὄ) μὲ τὴ σημασία τοῦ «λαξευμένου ὀγκολίθου» γιὰ οἰκοδομικὴ χρῆση συναντᾶται σὲ πάπυρο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο³. Τὴν ἴδια περίπου σημασία «*λίθος τετραγῶνος*», ἔχει καί ἡ λέξη «*κύβον*» στὸν Ἡσύχιο, σύμφωνα μὲ τὰ χειρόγραφα τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου⁴.

Ἡ ἴδια ὀρθογραφικὴ διόρθωση, ἀπὸ *κιβωτῶ* σὲ *κυβωτῶ* μπορεῖ νὰ γίνη καί σὲ χωρίο τοῦ Προκοπίου τοῦ Γαζαίου: *οὐ κατὰ φύσιν ὄντος τοῦ ὑετοῦ, μάλιστα ἐβδόμη καὶ εἰκάδι τοῦ μηνός, περὶ σύνοδον οὔσης τῆς σελήνης ἐν ἀριθμῶ τῆ κιβωτῶ ἀπὸ τοῦ τρία*⁵, ἐὰν βέβαια ἐδῶ σημαίνει «*κύβος*», σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Lampe⁶.

Θεσσαλονίκη

X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

1. «τὰς κιβωτούς καλουμένας» *saxa, quibus forma arcarum erat*, I. Haury, *Procopi Caesariensis opera omnia*, III2, *Περὶ κτισμάτων*, Λιψία 1913, σ. 364.

2. Πρβ. *θολωτός, πυρωτός, ρομβωτός, σαλπυρωτός, σφαιρωτός* κ.ἄ. C. Darling Buck - W. Petersen, *A Reverse Index of Greek Nouns and Adjectives*, Νέα Ὑόρκη 1970, σ. 524 κ.έ.

3. C. C. Edgar, *Zenon Papyri*, 1925-1931, ἀριθ. 59276.

4. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, ἔκδ. K. Latte, τόμ. 2, Hauniae 1966, σ. 541.

5. PG 87, 284 B.

6. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Ὁξφόρδη 1968, βλ. λέξη, B.